

# Joden en moslims onder vuur

## Over antisemitisme en islamofobie in hedendaags Nederland

Sipco Vellenga\*

### Summary

*In recent years, the Netherlands has been challenged frequently with public incidents of anti-Semitism and Islamophobia. After discussing the complex concepts of anti-Semitism and Islamophobia, presenting the theoretical approach to these phenomena and describing the societal context in which they are embedded, this article analyses the developments of the numbers of reported expressions of anti-Semitism and Islamophobia in the Netherlands since the turn of century. It relates these developments to outburst of violence in the Middle East and to acts of violence committed in the name of Islam in the West, and to various experiences of threat in the context of Dutch multi-ethnic society, changes in national identity and globalization.*

### I Introductie

In Nederland worden we regelmatig opgeschrikt door uitingen van antisemitisme en islamofobie. Begin 2013 verklaarden Arnhemse jongeren van Turkse afkomst in een tv-uitzending doodgemoedereerd dat ze begrip hebben voor de massamoord op joden onder het regime van Hitler eenvoudigweg omdat ze zelf ook joden haten (*Onbevoegd Gezag*, 24-2-2013). In de zomer van 2014 werd tijdens pro-Gaza demonstraties veelvuldig 'Dood aan Israël, dood aan de Joden' gescandeerd. Recent onderzoek geeft aan dat een derde van de christelijke jongeren (34%) en ruim een kwart van de niet-gelovige jongeren (27%) 'niet zo positief' denkt over moslims, en een op de acht moslimjongeren (12%) 'niet zo positief' over joden (Van Wonderen & Wagenaar 2015, 92). Volgens SCP-onderzoek ervaart tweederde van de moslims discriminatie (Andriessen, Fernée & Wittebrood 2014, 77). Tevens gaat de PVV (Partij voor de Vrijheid) onverminderd voort met het 'bashen' van de islam en moslims. In

---

\* Sipco Vellenga is als vice-decaan/onderwijsdirecteur/onderzoeker verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van Rijksuniversiteit te Groningen.

haar ogen is de islam geen godsdienst maar een kwaadwillende ideologie die bestreden dient te worden door onder meer de godsdienstvrijheid van moslims in te perken: een verbod op de Koran, het belasten van hoofddoeken, een bouwstop voor moskeeën.<sup>1</sup>

Om direct maar een beeld recht te zetten: in Nederland beperkt het antisemitisme zich zeker niet uitsluitend tot moslims of islamitische jongeren, evenmin als islamofobie zich uitsluitend beperkt tot lager opgeleiden. Recente onderzoeken van het onderzoeksbureau Panteia naar de omvang, aard en achtergronden van antisemitische en islamofobische incidenten in het voortgezet onderwijs wijzen hierop. Uit die onderzoeken komt naar voren dat in 2015 een ruime meerderheid van de docenten getuige is geweest van leerlingen die grievende opmerkingen maakten over moslims of zich fysiek uitten tegen moslims (61%), terwijl ruim een derde van de docenten antisemitische uitingen (36%) had waargenomen (Bouma & De Ruig 2015, 13; vgl. Wolf, Berger & De Ruig 2013, 13). Hoewel onder de daders van antisemitische voorvallen leerlingen met een Marokkaanse of Turkse achtergrond oververtegenwoordigd waren, had bijna tweederde van de daders een autochtone achtergrond (Wolf, Berger & De Ruig 2013, 31). En ondanks dat de voorvallen van islamofobie bovengemiddeld voorkwamen in het praktijkonderwijs (78%) en het VMBO (70%), kwamen ze ook op meer dan de helft van de HAVO's (55%) en VWO's (51%) voor (Bouma & De Ruig 2013, 20).

In dit artikel richt ik me op de vraag of er sinds de eeuwwisseling sprake is van een groei in het aantal (geregistreerde) antisemitische uitingen en islamofobische uitingen in Nederland, of meer open geformuleerd, welke ontwikkelingen zich in deze uitingen hebben voorgedaan. Aansluitend ben ik geïnteresseerd in de vraag hoe we die ontwikkelingen kunnen verklaren, of iets minder pretentius gezegd, hoe we die kunnen begrijpen.

Om deze vragen te beantwoorden, volg ik de volgende route. Eerst sta ik stil bij de complexiteit van de concepten antisemitisme en islamofobie en geef ik aan hoe ik die termen hier gebruik. Vervolgens zet ik kort de sociaal-wetenschappelijke perspectieven uiteen van waaruit ik antisemitisme en islamofobie benader, te weten het perspectief van sociale identiteit, conflict en mobilisatie. Aansluitend beschrijf ik enkele kenmerken van de internationale en nationale context waarin de hedendaagse antisemitische en anti-islam voorvallen zich voordoen: de ontwikkeling van een zeer heterogeen samengestelde samenleving waarin religie als een identiteitskenmerk geldt, de opkomst van een progressief en seculier nationaal zelfbeeld waarin traditionele, religieuze en vooral islamitische groepen een plaats hebben in de marge,

en de globalisering van (regionale) conflicten. Vervolgens schets ik op basis van alle beschikbare (meerjarige) bronnen het verloop van de (geregistreerde) meldingen van antisemitisme en islamofobie in Nederland sinds 2000. In het laatste deel probeer ik inzicht te geven in de achtergronden van de beschreven ontwikkelingen waarbij ik teruggrijp op de theoretische paragraaf en de geschetste context. Ik sluit af met een opmerking over de samenhang tussen antisemitisme en islamofobie en het belang van een offensieve aanpak van deze beide verschijnselen.

## 2 Concepten

Wat kunnen we onder ‘antisemitisme’ verstaan? Om tot een definitie te komen ga ik uit van de eenvoudige omschrijving die Evelien Gans meer dan tien jaar geleden heeft gegeven: ‘afkeer van en vooroordelen tegen joden *als joden*’ (Gans 2003; vgl. Kushner 1989, 2-13). Het gaat bij antisemitisme over het afwijzen of uitsluiten van joden alleen omdat het joden zijn. De Britse filosoof Brian Klug heeft deze definitie op een interessante manier geproblematiseerd. Hij wijst er terecht op dat de afkeer van joden bij antisemitisme niet gebaseerd is op concrete ervaringen met joden maar op negatieve stereotypen over joden. Hij omschrijft ‘antisemitisme’ dan ook als ‘a form of hostility towards Jews as Jews, in which Jews are perceived as something other than they are ... Thinking that Jews are really ‘Jews’ is precisely the core of antisemitism’ (Klug 2003, 124-5; Klug 2014). Ik zou ‘antisemitisme’ in aansluiting hierop willen typeren als: *afkeer van joden op basis van negatieve stereotypen en vooroordelen over joden*. Stereotypen van joden zijn de (gestolde) kenmerken die karakteristiek worden geacht voor joden, terwijl vooroordelen over joden omschreven kunnen worden als de globale, negatieve gevoelens over joden (vgl. Koomen & Van der Pligt 2011, 21,29). In de westerse cultuur bestaat een overvloed aan negatieve stereotypen en vooroordelen over joden. Denk aan de jood als Judas, de rijke jood, de sluwe jood, de kruiperige jood, de samenzwerende jood, de moordzuchtige jood. Antisemitisme komt tot uiting in (vastgeroeste) beelden, symbolen, gezegden en gedragingen en komt voor in allerlei gradaties, oplopend van kleine pesterijtjes tot scheldpartijen, bespottingen, discriminatie, uitsluiting, bekladden van synagogen, gewelddadigheden en moord. Het absolute dieptepunt in de lange geschiedenis van het antisemitisme in Europa is de *holocaust* of de *sjoa* ten tijde van het nazi-regime in Duitsland.

Islamofobie heeft evenals antisemitisme diepe wortels in de Europese geschiedenis. De hedendaagse afkeer van islam en moslims past in een lange traditie die gevoed wordt vanuit verschillende bronnen: negatieve recepties van de islam in het christendom, de strijd tegen de Saracenen, Moren en ‘Turken’, en racistische theorieën ontwikkeld ten tijde van de koloniale tijdperk (Poorthuis & Salemlink 2011, 35-37). De term ‘islamofobie’ is pas recentelijk in zwang gekomen onder invloed van de publicatie in 1997 van de Britse denktank, de Runnymede Trust,; *Islamophobia: a challenge for us all*. In deze studie wordt ‘islamofobie’ omschreven als de “unfounded hostility towards Muslims, and therefore fear or dislike of all or most Muslims” (Runnymede 1997, 4). Op deze definitie en vooral de uitwerking daarvan is nogal wat kritiek gekomen. Een punt van kritiek is dat de studie het verschijnsel zo breed benadert dat ze nauwelijks ruimte laat voor het maken van onderscheid tussen een bevooroordeelde afkeer van en een gefundeerde kritiek op de islam. Een ander bezwaar tegen deze definitie is, maar eigenlijk tegen het woord ‘islamofobie’ als zodanig, dat, zo verwoord, het verschijnsel wordt benaderd als een soort psychologische aandoening en mensen die zich islamofobisch uiten per definitie worden gekwalificeerd als ‘irrationeel’ (vgl. López 2011). Als alternatief zouden we wellicht – in overeenstemming met het woord ‘antisemitisme’ – de term ‘anti-islamisme’ kunnen gaan gebruiken, maar omdat het woord ‘islamisme’ inmiddels wijdverbreid de betekenis heeft gekregen van specifiek de politieke islam blijkt dat bij nader inzien toch geen goed idee te zijn. Om praktische redenen blijf ik de term islamofobie hanteren en ik zou dat willen omschrijven als: *afkeer van moslims op basis van negatieve stereotypen en vooroordelen tegen moslims*. Volgens gangbare negatieve stereotypen in het Westen zijn moslims intolerant, licht ontvlambaar, onbetrouwbaar, vrouwelijk, autoritair en gewelddadig.

Bij antisemitisme en islamofobie gaat het in mijn visie dus primair om een afkeer van joden en moslims, dus van de *mensen* die het betreft, en dus niet van hun specifieke etnisch-religieuze opvattingen of praktijken. Dit wil niet zeggen dat antisemitisme of islamofobie niet kan lopen via de band van kritiek op jodendom of islam. Als die kritiek bewust ook ten doel heeft de gelovige joden of moslims te schofferen, dan is er wel degelijk sprake van antisemitisme of islamofobie. Als critici echter die intentie niet hebben, dan zou ik niet snel willen spreken van antisemitisme of islamofobie, terwijl – wat de complexiteit van de fenomenen aangeeft – sommige joden of moslims die kritiek wel zullen ervaren als een belediging omdat bij hen etniciteit, geloof en identiteit sterk met elkaar vervlochten zijn.

Antisemitisme en islamofobie kennen verschillende *dimensies*. We kunnen onderscheid maken tussen religieuze, sociale, politieke en economische verschijningsvormen. Bij de religieuze dimensie van antisemitisme en islamofobie gaat het om religieus gefundeerde afkeer van joden respectievelijk moslims en bij de sociale dimensie om uitingen van afwijzing jegens hen in het maatschappelijke domein (bevolkingsgroepen, onderwijs, voetbalstadions of de media). Bij de politieke verschijningsvorm van antisemitisme en islamofobie gaat het om politieke bewegingen en partijen die zich ten doel stellen de plaats van joden of moslims in de samenleving te marginaliseren en de rechten van hen aan te tasten en bij de economische dimensie om discriminatie van joden en moslims op bijvoorbeeld de arbeidsmarkt. Het zal duidelijk zijn dat deze vormen nauw samenhangen, alhoewel ze in onze gedifferentieerde samenleving ieder ook deels een eigen ontwikkelingspatroon kunnen volgen.

Een markant verschil tussen antisemitisme en islamofobie in Nederland in het huidige tijdvak is dat islamofobie wel en antisemitisme niet *politiek* is georganiseerd. In het parlement profileert de PVV zich nadrukkelijk als een anti-islam partij die zich ten doel stelt de godsdienstvrijheid van moslims aan te tasten, maar komt geen antisemitische partij voor. Sterker nog, in de huidige politiek bestaat een breed gedeelde afkeer van antisemitisme. Wat de *economische* achterstelling betreft, zegt een op de drie moslims te maken hebben gehad met discriminatie bij het vinden van werk alsmede op de werkvloer (Andriessen, Fernée & Wittebrood 2014, 77). In hoeverre joden hiermee worden geconfronteerd is niet bekend. Hoewel uit een recent onderzoek blijkt dat van de naar schatting 475 moskeeën in Nederland ruim een derde (39%) in de afgelopen tien jaar te maken heeft gehad met voorvallen van geweld of discriminatoire agressie, lijkt de *dreiging van fysieke aanslagen* op joodse instellingen groter te zijn dan die op islamitische instellingen (zie Van der Valk 2015).

### 3 Perspectieven

Vanuit welk perspectief kunnen we antisemitisme en islamofobie vruchtbaar benaderen? Ik benader deze verschijnselen allereerst vanuit het perspectief van *sociale identiteitstheorieën* (Tajfel 1974; Wimmer 2008) en beschouw ze vanuit dat oogpunt als zeer vergelijkbaar. In het sociale leven maken mensen in de situaties waarin ze zich bevinden voortdurend onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’, tussen het collectief waartoe zij zich rekenen en een collectief dat zij juist beschouwen als ‘de ander’. Ze identificeren zich met de wij-groep en ontlenen daar mede hun identiteit aan. De wij-groep kennen ze doorgaans

positievere kenmerken toe dan de 'zij-groep'. In de Europese geschiedenis golden zowel joden als moslims vaak als 'de ander' (vgl. Bergmann 2008). De joden werden gezien als 'de ander' binnen Europa en Arabieren, Moren, Turken en moslims als 'de ander' buiten, aan de grenzen van Europa. Met de komst na de Tweede Wereldoorlog van grote aantallen migranten uit islamitische landen in Europa veranderde dit en kwamen ook moslims model te staan voor 'de ander' in Europa (vgl. Bunzl 2007).

Vooraf in tijden van maatschappelijke en politieke crises nemen de tegenstellingen tussen 'wij' en 'zij' toe en ontstaat de neiging om 'de ander' te stigmatiseren, dat wil zeggen van negatieve kwalificaties te voorzien. In het geval van joden is er dan sprake van antisemitisme en van moslims van islamofobie. Bij het oplopen van een conflict verandert 'de ander' in 'een tegenstander' en 'de tegenstander' uiteindelijk in 'een vijand'. Sociaal-psychologische theorieën wijzen op het grote belang van de factor *ervaren dreiging* bij dit proces (Riek, Mania & Gaertner 2006; Koomen & Van der Pligt 2011). Die dreiging kan realistisch zijn, maar ook symbolisch of betrekking hebben op de groepswaardering. Ook factoren als groepsprocessen (sociale steun, beloningen, *role modelling*) en legitimatieprocessen (dehumanisering van de tegenstander, rechtvaardiging van het eigen handelen, afschuiven van verantwoordelijkheden) beïnvloeden de dynamiek van een conflict.

Vanuit het *mobilisatieperspectief* valt het oog op het belang van leiders, de vorming van organisaties en de contexten van conflicten (McCarthy & Zald 1977; Edwards & McCarthy 2004). Vanuit dit perspectief is de ervaring van dreiging die ten grondslag ligt aan het oplopen van antisemitisme of islamofobie vaak mede het product van agitatieactiviteiten van anti-islam of antisemitische groepen. De belangen die deze groepen hebben, de doelstellingen die zij nastreven en de strategieën die zij toepassen om die doelstellingen te bereiken zijn van grote invloed. Bovendien ontwikkelen conflicten tussen groeperingen zich nooit in een sociaal vacuüm maar altijd in interactie met een specifieke sociale context. Actoren in die context kunnen een conflict aanwakkeren of juist afremmen. Significante actoren bij het vraagstuk van antisemitisme en islamofobie zijn de overheid en de media die niet alleen berichten over onderwerpen die gerelateerd zijn aan joden en moslims maar die deze ook positief, negatief of met nuance *framen*.

#### 4 Context: drie kenmerken

Antisemitische en islamofobische voorvallen doen zich dus altijd in een specifieke sociale context voor en kunnen ook alleen in die context begrepen worden. Wat typeert de context van het huidige antisemitisme en de huidige islamofobie in Nederland? Drie kenmerken zijn bij uitstek van belang.

Ten eerste: het bestaan van een (sterk) multi-etnische en multiculturele samenleving waarin religie in toenemende mate geldt als een belangrijk kenmerk van identiteit. Nederland is nooit een homogeen samengesteld land geweest, maar vanaf de Tweede Wereldoorlog is de etnische en daarmee verbonden culturele diversiteit sterk toegenomen. Vooral sinds de jaren zestig van de vorige eeuw kwamen grote aantallen migranten uit Turkije en Marokko maar ook uit andere delen van de wereld naar Nederland waardoor een multi-etnische en multiculturele samenleving ontstond. Momenteel telt de Nederlandse bevolking zo'n 200 nationaliteiten. Het aantal joden in Nederland wordt geraamd op 50.000 – dit zijn zowel de halachische joden als de zogenoemde vaderjoden, en het aantal moslims op een kleine 900.000 (Van Solinge & Van Praag 2010; Maliepaard & Gijsberts 2012).

Opvallend is dat sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw religie steeds sterker is gaan gelden als een *identity marker* van etnische minderheden. Er is sprake van een 'religionisering' van de identiteit. Dit proces is vooral zichtbaar bij Nederlanders die hun wortels hebben in Turkije en Marokko: zij definiëren de laatste decennia zichzelf steeds meer als moslims en worden ook door anderen steeds meer als zodanig gezien (vgl. Peters & Vellenga 2007). Ook in de afkeer van etnische groepen onder autochtone bevolkingsgroepen die onvrede hebben met de snelle veranderingen in de etnische samenstelling van de bevolking, is het religieuze aspect een belangrijker rol gaan spelen wat heeft bijgedragen aan antisemitisme en vooral aan islamofobie in Nederland.

Ten tweede: de ontwikkeling van het *nationale zelfbeeld* en daaraan gekoppeld de plaats die joden en moslims in de Nederlandse maatschappelijke orde wordt toebedeeld. De term 'nationaal zelfbeeld' refereert naar het beeld dat in Nederland heerst over wat Nederland is en vooral zou moeten zijn (vgl. Anderson 2006; Verkaai 2009). In de Nederlandse politiek, maar ook daarbuiten, domineerde na de jaren zestig van de vorige eeuw enkele decennia lang het beeld van Nederland als een multiculturele samenleving. Het overheersende motto was 'integratie met behoud van de eigen identiteit'. In de jaren negentig kwam dit beeld steeds meer onder vuur te liggen en kort na de eeuwwisseling maakte het mede onder invloed van de 'Fortuyn revolutie' plaats voor het ideaal van Nederland als een progressieve, overwegend seculiere

samenleving. Volgens dit beeld is Nederland een progressief land dat zich inzet voor de realisatie van progressieve waarden als individuele autonomie, vrijheid van meningsuiting, gelijke behandeling van mannen en vrouwen, gelijkheid tussen mannen en vrouwen, egalitaire relaties tussen ouders en kinderen en in toenemende mate ook dierenwelzijn. Tevens is Nederland een seculier land waarin weliswaar ruimte is voor gelovige burgers om zich in de openbare sfeer te uiten en te organiseren maar waarin deze sfeer als zodanig als seculier geldt (vgl. Houtman & Duyvendak 2009; Van Dam & Van Trigt 2015).

De verandering in nationaal zelfbeeld heeft direct consequenties voor de *positie* die joden en moslims in de ‘verbeelde’ Nederlandse natie innemen. Ten tijde van het multiculturalisme was er tot op grote hoogte sprake van een nevenschikking tussen de bevolkingsgroepen, waarbij de joden overigens, vanwege de verschrikkingen die zij in de oorlog hadden meegemaakt en de schuldgevoelens die bij veel Nederlanders daarover bestonden, een bijzondere positie innamen. Sinds de overgang naar het concept van Nederland als progressieve, overwegend seculiere samenleving is in Nederland een nieuwe rangorde tussen de bevolkingsgroepen van kracht naar de mate waarin zij aan dit ideaal beantwoorden of juist daarvan afwijken. Joden staan, en zeker de liberale en seculiere joden, in deze orde in of dichtbij het centrum, hoewel orthodoxe joden tijdens het Tweede Kamer debat in 2011 over onverdoofd ritueel slachten hebben gemerkt dat hun positie met de wisseling van het zelfbeeld veranderd is en minder vanzelfsprekend is geworden (Vellenga 2014). Binnen het nieuwe beeld worden vooral traditionele, religieuze groeperingen gezien en bejegend als perifere groepen. Bij uitstek islamitische groepen worden gezien als groeperingen die traditionele waarden uitdragen die niet te verenigen zijn met de progressieve waarden waar Nederland voor staat en juist van hen wordt dan ook verwacht zich aan te passen. Hun positie in de marge gaat gepaard met ervaringen van achterstelling en discriminatie.

Ten derde: de trend van *globalisering* die kan worden omschreven als ‘de uitbreiding en versterking van sociale relaties en bewustzijn over de grenzen van ‘world-time’ en ‘world-place’ heen’ (Steger 2009). Deze trend heeft de laatste decennia een sterke impuls gekregen door de toename van de migratie, de verdere opmars van de massamedia, de groei van handel, mobiliteit en toerisme, de internetrevolutie en de komst van sociale media. Een van de consequenties hiervan is een groeiende verscheidenheid in opvattingen binnen de Nederlandse bevolking over internationale conflicten, zoals het conflict tussen Israël en de Palestijnen, en in loyaliteiten met de verschillende partijen in die conflicten. Een tweede gevolg is dat mensen sneller en wellicht



ook beter geïnformeerd worden over het verloop en de menselijke gevolgen van die conflicten. Vanwege deze effecten resulteren gewelddadigheden in bijvoorbeeld het conflict in het Midden-Oosten snel tot extra spanningen in Nederland tussen bevolkingsgroepen die Israël of juist de Palestijnen steunen wat weer de kans op antisemitisme en islamofobie vergroot. Globalisering gaat niet alleen gepaard met nieuwe vormen van wereldwijde samenwerking maar vergroot ook de kans dat gewelddadige conflicten in bepaalde regio's hun weerslag hebben op de verhouding tussen bevolkingsgroepen elders in de wereld en daar resulteren in nieuwe conflicten. Globalisering gaat, met andere woorden, samen met 'multiplying conflicts'.

## 5 Trends

Nemen de uitingen van (sociaal) antisemitisme en islamofobie sinds de eeuwwisseling nu toe in Nederland of niet? Deze vraag laat zich niet zo gemakkelijk beantwoorden omdat de meting van antisemitische en islamofobische uitingen een lastige kwestie is. Vaak gaat het bij de registratie van uitingen om gemelde uitingen en op de melding zijn meer factoren van invloed dan alleen de uitingen die het betreft. Zo wordt het aantal meldingen simpelweg ook bepaald door de bekendheid van het meldpunt onder het bredere publiek, maar ook de opvattingen over het nut van melding.

Er is een aantal bronnen in Nederland voor handen dat ons cumulatief een duidelijke indicatie kan geven van wellicht niet zozeer het precieze aantal jaarlijkse uitingen van antisemitisme en islamofobie in Nederland, maar wel van de ontwikkeling van die aantallen gedurende de laatste vijftien jaar. Het zal duidelijk zijn dat onze interesse uitgaat naar meerjarige bronnen en dat incidentele studies in dit kader minder relevant zijn. We kunnen onderscheid maken tussen bronnen die betrekking hebben op meldingen over incidenten op internet en die betrekking hebben op meldingen over andersoortige incidenten: 'real life' incidenten (bedreigingen, vernielingen, bekladdingen etc.), schriftelijke uitingen, uitingen in de directe omgeving of in specifieke domeinen, zoals spreekkoren in voetbalstadions of opmerkingen in de media. Wat de laatste categorie betreft, zijn voor het antisemitisme de jaarrapporten van het CIDI (Centrum Informatie en Documentatie Israël) van belang, alsmede diverse periodieke rapportages en onderzoeksberichten over racisme en extremisme in Nederland van onder meer de Universiteit Leiden, de Anne Frank Stichting en het Verwey Jonker Instituut. Islamofobie is minder goed gedocumenteerd. In Nederland ontbreekt tot nu toe een vast meldpunt

die voorvallen van anti-islamisme registreert zoals het CIDI dat is voor antisemitische uitingen. Wel heeft Ineke van der Valk de laatste jaren zeer verdienstelijk veel gegevens bijeen gebracht over islamofobie (2012; 2015). Wat de incidenten op internet betreft, zijn vooral de jaaroverzichten van het MDI (Meldpunt Discriminatie Internet) van nut.

### *Meldingen van antisemitische incidenten (exclusief internet)*

De oudste bron is het CIDI dat over antisemitisme sinds de jaren negentig rapporteert. De jaarrapporten uit de tweede helft van de jaren negentig geven aan dat er in die periode sprake was van een lichte stijging van het aantal antisemitische incidenten, met uitzondering van 1996 en 1998 waarin het aantal ongeveer gelijk bleef. Die jaarrapporten gaven nog geen precieze totaalcijfers aan, in tegenstelling tot de rapporten vanaf 2000. Het jaarrapport over 2000 spreekt over een stijging van het aantal incidenten ten opzichte van eerdere jaren.

**Tabel 1 CIDI – gegevens over gemelde antisemitische incidenten van 2000-2014**

2000	96	2005	159	2010	124
2001	139	2006	261	2011	112
2002	359	2007	104	2012	96
2003	334	2008	108	2013	100
2004	336	2009	167	2014	171

Bron: <http://www.cidi.nl/sectie/antisemitisme/cidi-antisemitismemonitor/>

**Tabel 2 Monitor Racisme en Extremisme – gegevens over gemelde antisemitische incidenten van 1997-2013**

1997	9	2004	-	2009	18
1998	8	2005	41	2010	192
2001	18	2006	35	2011	30
2002	46	2007	21	2012	58
2003	39	2008	14	2013	61

Bron: *Monitor racisme en extreem-rechts: racistisch en extreem-rechts geweld in 2002* (2003, 27); *Monitor Racisme & Extremisme. Zevende Rapportage* (2006, 80); *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste Rapportage* (2008, 35), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende Rapportage* (2010, 31) en *Derde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (2014, 33)

Hoewel het CIDI niet systematisch bij de melders van antisemitische uitingen naar kenmerken van de daders vraagt, vermelden diverse CIDI-jaarrapporten daar wel gegevens over. Het jaarrapport 2000 maakt voor

het eerst nadrukkelijk melding van de betrokkenheid van Marokkaanse Nederlanders bij diverse antisemitische uitingen. In de jaren daarna geeft het CIDI te kennen dat naar schatting rond de 40 procent van de gemelde daders van Noord-Afrikaanse herkomst is. Naast deze categorie neemt antisemitisme vanuit extreem-rechtse hoek een prominente plaats in.

De *Derde Rapportage racisme, antisemitisme en extreem-rechts geweld* (2014) roept een wat ander beeld op. Zij stelt dat tweederde van de bekende verdachten bij intentioneel antisemitisme van Nederlandse herkomst is, waarbij zij derdegeneratie allochtonen rekent tot de autochtone bevolking. Dit gegeven attendeert ons erop dat het huidige antisemitisme zeker niet alleen een zaak is van islamitische, Marokkaans-Nederlandse of Turks-Nederlandse signatuur.

### *Meldingen van islamofobe incidenten (exclusief internet)*

**Tabel 3 Monitor Racisme en extremisme – gegevens over gemelde islamofobe incidenten van 2002-2009**

2002	68	2006	62
2003	59	2007	82
2004	-	2008	89
2005	70	2009	52

Bron: *Monitor racisme en extreem-rechts. Zesde rapportage* (2004a, 32); *Monitor Racisme & Extremisme. Zevende rapportage* (2006); *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage* (2008, 35); *Monitor Racisme & Extremisme. Negende rapportage* (2010)

Verder geeft de Annex bij de zesde rapportage van de monitor *Racisme en extreem-rechts* (2004b, 3) aan dat in de maanden na de moord op Theo van Gogh, in de periode van 2 tot en met 30 november 2004 zich 174 gewelddadigheden voordeden waarbij in 104 gevallen er sprake was van anti-moslim geweld en 47 keer moskeeën het doelwit waren. De monitor *Derde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (2014) vermeldt dat in de Basisvoorziening Handhaving (BVH) van de Nederlandse politiekorpsen in 2013 in totaal 150 incidenten van moslimdiscriminatie zijn geregistreerd. Moslims uitschelden kwam verreweg het meest voor: bij 115 van de 150 incidenten, de overige 35 waren voorvallen van intentionele moslimdiscriminatie. In haar overzichtsstudie *Islamofobie en discriminatie* (2012) komt Ineke van de Valk tot de conclusie dat in haar periode van onderzoek van 2005 tot en met 2010 de invloed van het islamofobe vertoog in Nederland is toegenomen. In de jaren 2005, 2007 en 2008 werden de meeste gewelddadige acties tegen moskeeën genoteerd (Van der Valk 2012, 78).

### *Meldingen van antisemitisch en islamofobe incidenten op internet*

In 1997 werd het MDI opgericht. In 2012 werd de overheidssubsidie voor dit meldpunt weer ingetrokken, maar een jaar later ging een nieuw meldpunt op initiatief van de overheid van start, te weten Meldpunt internet Discriminatie (MiND). Het MDI bleef echter ook in 2013 en 2014 discriminatiemeldingen registreren.

**Tabel 4 MDI – gegevens over gemelde antisemitische en islamofobe incidenten op internet van 1998-2014**

Jaar	Antisemitisme	Islamofobie
1998	31	-
2000	203	-
2001	197	125
2002	584	291
2003	514	231
2004	610	409
2005	374	371
2006	463	473
2007	371	365
2008	344	346
2009	399	182
2010	414	276
2011	252	319
2012	285	196
2013	250	222
2014	328	219

Bron: [http://www.meldpunt.nl/site/Publications\\_Jaarverslagen.php](http://www.meldpunt.nl/site/Publications_Jaarverslagen.php)

Het MDI maakt geen melding van dadergegevens. Wel heeft het inzicht in de internetplaatsen waar de discriminerende uitlatingen worden gedaan. In algemene zin zegt het MDI jaarverslag 2013 daarover: “Discriminatie was vroeger voorbehouden aan illustere statische websites en extreem rechtse fora als Stormfront, tegenwoordig is discriminatie echter steeds meer te vinden op gewone ‘mainstream’ websites. Deze trend van ‘normalisering’ van discriminatie is de laatste jaren steeds duidelijker zichtbaar ...” (MDI jaarverslag 2013, 7)

Welk beeld komt uit de bronnen naar voren? Ik vat samen:

- a. Sinds 2000 ligt het algemene niveau van het jaarlijks geregistreerde aantal uitingen van antisemitisme en islamofobie hoger dan daarvoor; in deze

zin is er met betrekking tot beide vormen van ‘out-group hostility’ sprake van *groei*.

- b. Tegelijkertijd zijn er grote *fluctuaties* in de aantallen gemelde voorvallen per jaar. Bij de antisemitische uitingen ligt de piek in de jaren 2002-2004 en bij islamofobische uitingen in de jaren 2004-2008. Na deze jaren lopen de aantallen terug. Er is dus in beide gevallen geen sprake van een alsmaar oplopende curve, maar van een ontwikkeling met pieken en dalen. In 2014 is het aantal gemelde uitingen van antisemitisme weer toegenomen; er zijn aanwijzingen dat het aantal meldingen van islamofobie begin 2015 fors is gestegen.
- c. Voor zover er gegevens voor handen zijn over de daders van de uitingen, wijzen die erop dat zowel antisemitisme als islamofobie *niet* meer uitsluitend een zaak is van ‘radicaal rechts’ zoals dat tot in de jaren negentig het geval was, maar ook te vinden is in andere kringen: islamofobie in de kring van de achterban van populistisch nationalistische partijen en daaromheen en antisemitisme onder meer ook in Turks-Nederlandse, Marokkaans-Nederlandse islamitische kring (vgl. Ensel 2014, 177 e.v.).<sup>3</sup>

## 6 Hoe zijn de trends te begrijpen?

Hoe kunnen we deze ontwikkelingen interpreteren? Welke factoren zijn van invloed? Ik focus in het vervolg op antisemitisme zoals dat voorkomt in islamitische kring en islamofobie zoals men dat aantreft in autochtoon Nederlandse kring sinds 2000.

In navolging van de Belgische sociologen Jacobs, Veny en anderen maak ik onderscheid tussen het zoeken van een verklaring voor het algemeen hogere niveau van antisemitische uitingen en anti-islamitische uitingen sinds 2000 en een verklaring voor de schommelingen in de gemelde uitingen sindsdien (Jacobs e.a. 2011). Die fluctuaties blijken vooral samen te hangen met het opslaan van geweld in het Midden-Oosten en met geweld gepleegd in naam van de islam.

Wat de oplevingen in antisemitisme betreft, gaat het vooral om gewelddadigheden en oorlogen waarbij Israël betrokken is geweest, zoals de Tweede Intifada (2000-2005), de inval in Libanon (2006) en de Gaza-oorlogen (2008/9, 2012, 2015). Hierover is in de internationale en nationale media intensief bericht. Een deel van de Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse

moslims identificeert zich sterk met de slachtoffers van Israëlsch geweld wat zijn weerslag heeft op de bejegening van joden hier. Kennelijk wordt de joden in ons land aangerekend wat Israël doet. Als de betreffende gebeurtenis voorbij was, ebde het effect na verloop van tijd vrij snel weer weg.

Wat de oplevingen in islamofobie betreft, gaat het vooral – niet uitsluitend – om geweld gepleegd in naam van de islam, zoals ‘9/11’, de moord op Theo van Gogh en vermoedelijk ook de recente aanslagen in Parijs. Kennelijk rekent men moslims in het algemeen aan wat door extremistische moslims wordt uitgevoerd.

Waarom hebben zich in het algemeen gesproken na 2000 meer voorvallen van antisemitisme en islamofobie in Nederland voorgedaan dan daarvoor? Het gaat bij deze verschijnselen vanuit het sociale identiteitsperspectief – zoals eerder aangegeven – om een polarisatie tussen ‘wij’ en ‘zij’ die sterk bevorderd wordt door de factor *angst of gepercipieerde dreiging*. Als mensen het gevoel hebben dat de groepering of categorie waartoe zij behoren achtergesteld en onrechtvaardig behandeld wordt, hebben ze de neiging om intern de gelederen te sluiten en extern de strijd aan te gaan tegen de vermeende tegenstander (Schuyt 2006).

Bij islamofobie gaat het waarschijnlijk nog niet eens zozeer om de reële dreiging die uitgaat van gewelddadig jihadisme, hoewel die uiteraard ook een rol speelt. Wellicht nog belangrijker is de dreiging die een deel van de autochtonen ervaart van het verloren gaan van het (geïdealiseerde) land waaraan zij gehecht waren. De historicus Piet de Rooy schreef na de moord op Theo van Gogh over deze gevoelens: “In brede kringen heerste het gevoel dat het vertrouwde Nederland verloren was gegaan” (De Rooy 2005, 301).<sup>4</sup> Vanwege de instroom van grote aantallen immigranten voelt een deel van de traditionele bevolking zich steeds minder thuis in de eigen buurt en het eigen land. Daar komt nog bij dat volgens velen de overheid dit vraagstuk onvoldoende onderkent en aanpakt. Zij hebben geen of weinig fiducia in de overheid en spreken over politici als ‘carrièrejagers’ en ‘zakkenvullers’ die niet opkomen voor de belangen van de ‘echte’ Nederlander en de grenzen hebben opengezet voor ‘moslims’, ‘Marokkanen’, ‘buitenlanders’ en ‘vluchtelingen’.

Op welke wijze speelt de factor dreiging bij antisemitisme in islamitische kring een rol? Hierbij is iets opmerkelijks aan de hand omdat van de groep waar dit antisemitisme zich *in concreto* op richt: de joden in Nederland, feitelijk geen dreiging naar moslims uitgaat, al was het maar vanwege haar zeer bescheiden omvang. Waarom keren mensen uit islamitische kring zich dan tegen

de Nederlandse joden? Mogelijk spelen hier twee zaken een rol. Allereerst gaan zij er waarschijnlijk gemakshalve vanuit dat Nederlandse joden Israël en haar politiek onvoorwaardelijk steunen en zij derhalve medeplichtig zijn aan de onderdrukking door Israël van de Palestijnen met wie zij zich juist sterk identificeren en voor wie zij willen opkomen (vgl. Van Wonderen & Wagenaar 2015). Die identificatie met de Palestijnen berust op een veronderstelde religieuze verwantschap ('Zij zijn onze broeders'), maar ook op het feit dat iets van de eigen situatie herkend wordt in die van de Palestijnen. Een veel gehoorde klacht onder een deel van de moslims is dat moslims er niet bij horen in Nederland en er in Nederland vaak met twee maten gemeten wordt en precies dat element herkennen zij in de situatie van de Palestijnen.

Daarnaast keren zij zich wellicht ook tegen Nederlandse joden om daarmee uiteindelijk de Nederlandse samenleving waarmee zij in onmin leven te provoceren. We kunnen spreken van *provocerend antisemitisme* (vgl. Silverstein 2008). Wat is hierbij aan de hand? Twee elementen zijn van belang. Allereerst het feit dat moslims in het huidige Nederland zich achtergesteld weten en veelvuldig discriminatie ervaren. Daarnaast het gegeven dat er in Nederland op antisemitisme in hoge mate een taboe rust, terwijl dat voor islamofobie niet geldt, of, sterker nog, moslims en islam juist vaak het mikpunt zijn van publieke kritiek en spot. Mijn veronderstelling is dat een deel van de moslims mede vanuit de combinatie van gevoelens van achterstelling en het besef dat er een taboe in Nederland bestaat op antisemitisme juist naar het middel van antisemitisme grijpt om daarmee de autochtone Nederlandse bevolking – waartoe zij gemakshalve de joden ook rekenen – waarmee zij in onmin leven te raken en op de kast te jagen. Zeer expliciet treffen we deze vorm aan bij de Nederlandse rapper Appa en de Belgische activist, die ook in Nederland bekendheid geniet, Abu Jahjah, de leider van de Arabische Europese Liga (AEL), die zich antisemitisch hebben uitgelaten mede om daarmee vermeende hypocrisie op het punt van de vrijheid van meningsuiting aan de kaak te stellen.

Angst of dreiging is dus een cruciale factor. Welke krachten zijn daarop van invloed? Zoals gezegd, wijzen *mobilisatietheorieën* erop dat angst of onvrede vaak niet zozeer spontaan opwellen in een samenleving, maar doorgaans manifest worden onder invloed van instellingen, bewegingen en media die daar belang bij hebben. Dit laatste lijkt vooral het geval te zijn bij islamofobie. De gevoelens van angst voor de islam en moslims onder de Nederlandse bevolking vormen niet alleen een voedingsbodem voor de huidige anti-islam beweging, maar worden omgekeerd zelf ook weer gevoed door die beweging

waarvan de PVV de belangrijkste representant is. Sinds 2006 trekken Wilders en zijn PVV onvermoeibaar ten strijde tegen het veronderstelde gevaar van islamisering. Zij hebben ook direct belang bij het voortbestaan van dit sentiment onder de Nederlandse bevolking: dat legitimeert hun politiek bestaan en vormt een van de belangrijkste peilers van hun electoraal succes. Bij het sociaal antisemitisme is dit alles niet zo aan de orde. In de Nederlandse politiek bestaat een vrij breed gedeelde afkeer van antisemitisme.

Wat bij het antisemitisme wel speelt, is dat internationale actoren het antisemitisme in islamitische kring in Nederland aanwakkeren. Ik denk daarbij niet alleen aan extremistische politieke groepen als Al Qaida en ISIS maar ook aan Arabische, Turkse, Noord-Afrikaanse zenders en internetfora die veelvuldig negatief berichten over Israël en joden (vgl. Webman 2010; Webman 2012; Jekeli 2015, 229-235). Men spreekt over Israël als een imperialistische staat en over joden die achter de schermen complotten smeden en uit zijn op wereldheerschappij. Via schotelantennes en internet komen deze stigmatiseringen de huiskamers van allochtone gezinnen in Europa binnen. Uit onderzoek blijkt overigens dat moslimjongeren in Nederland zich zeker niet alleen oriënteren op deze media maar vaak verschillende mediabronnen gebruiken, zelfs significant meer en intensiever dan niet-moslimjongeren (Konijn e.a. 2010).

## 7 Tot besluit

Het algemeen hogere niveau van antisemitisme en islamofobie in Nederland sinds de eeuwwisseling en het periodiek opblazen daarvan onder invloed van geweldsincidenten, vooral in het buitenland, is een belangrijk maatschappelijk vraagstuk. Het gevaar is dat er in de samenleving een zichzelf versterkend proces ontstaat waarbij de tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen steeds scherper worden en de kans op geweld en ook op steeds hardere vormen van geweld toeneemt. Antisemitisme gepleegd in naam van de islam kan de afkeer van moslims onder joden en autochtonen verder aanwakkeren, zoals omgekeerd, islamofobie de afkeer van de Nederlandse samenleving onder moslims kan versterken en een deel van hen kan activeren om zich daar door middel van antisemitische uitingen provocerend tegen te verzetten. In deze zin hebben deze verschijnselen direct met elkaar te maken en kunnen ze elkaar versterken. Deze constatering onderstreept het belang van een brede, diepgaande en krachtige aanpak van beide vraagstukken.



## Noten

- 1 Antisemitisme en islamofobie treffen we zeker niet alleen in Nederland aan. Ter indicatie wijs ik op een survey uitgevoerd door PEW Research Center onder de inwoners van Duitsland, Frankrijk, Italië, Polen, Spanje en het Verenigd Koninkrijk dat een beeld geeft van de mate waarin in Europa antisemitische en anti-moslim houdingen voorkomen. Onder 13% van de onderzochte Europeanen treft men een antisemitisch sentiment aan. In Polen is dit sentiment het sterkst, waar 28% een negatieve mening heeft over joden. Het anti-moslim sentiment is aanzienlijk wijder verspreid. Een derde van alle respondenten (33%) heeft negatieve opvattingen over moslims; onder Italianen is dit percentage het hoogst (61%), in het Verenigd Koninkrijk het laagst (19%) (Stokes 2015, 21-22).
- 2 De gegevens betreffende de jaren 2010-2013 zijn afkomstig uit de *Derde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland* (2014). Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen antisemitisch schelden en intentioneel antisemitisme waarbij de dader zich bewust is van de joodse identiteit van het slachtoffer. De weergegeven gegevens hebben betrekking op deze laatste categorie.
- 3 Onderzoek uitgevoerd door Ruud Koopmans laat zien dat antisemitisme niet alleen bovengemiddeld vaak voorkomt onder moslims in Nederland, maar ook in andere Europese landen: België, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk en Zweden (Koopmans 2015). Uit een survey in deze zes Europese landen komt naar voren dat 9 procent van de autochtone christenen van mening is dat 'joden niet te vertrouwen zijn', terwijl 45 procent van de onderzochte moslims deze mening is toegeedaan. Uit zijn analyse van de gegevens trekt Koopmans de conclusie dat het antisemitisme onder Europese moslims vooral samenhangt met de mate van fundamentalisme. Hoe fundamentalistischer, hoe antisemitischer. Factoren als bereikt opleidingsniveau, het hebben of het niveau van een baan, of religiositeit zijn minder van belang.
- 4 Dit wordt bevestigd door sociaal-psychologisch onderzoek waaruit blijkt dat vooroordelen over moslims in Nederland vooral beïnvloed worden door ervaren symbolische dreiging, niet door ervaren realistische dreigingen (González e.a. 2008).

## Literatuur

- Anderson, B. (2006),  
*Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London/  
 New York: Verso.
- Andriessen, I., H. Fernee & K. Wittebrood (2014),  
*Ervaren discriminatie in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Bergmann, W. (2008),  
 Antisemitic Attitudes in Europe: A Comparative Perspective, in: *Journal of Social Issues*, 64 (2), 343-362.
- Bouma, S. & L. de Ruig (2015),  
*Moslimdiscriminatie in het voorgezet onderwijs. Een onderzoek onder docenten*, Zoetermeer: Panteia.
- Bunzl, M. (2007),  
*Anti-Semitism and Islamophobia: Hatreds Old and New in Europe*, Chicago: Pickly Paradigm Press.
- Dam, P. van & P. van Trigt (2015),  
 Religious Regimes: Rethinking the Societal Role of Religion in Post-War Europe, in: *Contemporary European History*, 24 (2), 213-232.
- Donselaar, J. & P.R. Rodrigues (2003),  
*Monitor racisme & extreem-rechts. Racistisch & extreem-rechts geweld in 2002*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & P.R. Rodrigues (2004a),  
*Monitor racisme en extreem-rechts. Zesde rapportage*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & P.R. Rodrigues (2004b),  
*Monitor racisme en extreem-rechts. Zesde rapportage. Annex: Ontwikkelingen na de moord op Van Gogh*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & P.R. Rodrigues (2006),  
*Monitor Racisme & Extremisme. Zevende rapportage*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & P.R. Rodrigues (2008),  
*Monitor Racisme & Extremisme. Achtste rapportage*, Amsterdam/Leiden: Anne Frank Stichting, Universiteit Leiden.
- Edwards, B. & J.D. McCarthy (2004),  
 Resources and Social Movement Mobilization, in: Snow, D.A., S.A. Soule & H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Malden/Oxford: Wiley-Blackwell, 116-152.
- Ensel, R. (2014),  
*Haatspraak. Antisemitisme – een 21<sup>e</sup>-eeuwse geschiedenis*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gans, E. (2003),  
 De Joodse almacht. Hedendaags antisemitisme, in: *Vrij Nederland*, 29 november.

- Gans, E. (2010),  
Over gaskamers, Joodse Nazi's en neuzen, in: Rodrigues, P.R. & J. van Donselaar (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Negende Rapportage*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 129-152.
- González, K.V., M. Verkuyten, J. Weesie & E. Poppe (2008),  
Prejudice towards Muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory, in: *British Journal of Social Psychology*, 47 (4), 667-685.
- Houtman, D. & W. Duyvendak (2009),  
Boerka's, boerkini's en belastingcenten. Culturele en politieke polarisatie in een post-christelijke samenleving, in: Schinkel W. et al. (red.), *Polarisatie: bedreigend of verrijkend*, Amsterdam: SWP, 102-119.
- Jacobs, D., Y. Veny, L. Callier, B. Herman & A. Descamps (2011),  
The impact of the conflict in Gaza on anti-Semitism in Belgium, in: *Patterns of Prejudice*, 45 (4), 341-360.
- Jekeli, G. (2015),  
*European Muslim Antisemitism. Why Young Urban Males Say They Don't Like Jews*, Indianapolis: Indiana University Press.
- Klug, B. (2003),  
The collective Jew: Israel and the new antisemitism, in: *Patterns of Prejudice*, 37 (2), 117-138.
- Klug, B. (2014),  
*What do we mean when we say 'Antisemitism'? Echoes of shattering glass*, Paper Conference 'Antisemitism in Europe Today: the Phenomena, the Conflicts', 8-9 november, Berlin: Jewish Museum Berlin.
- Konijn, E., D. Oegema, I. Schneider, B. de Vos, M. Krijt & J. Prins (2010),  
*Jong en multimediaal: Mediagebruik en meningsvorming onder jongeren, in het bijzonder moslimjongeren*, Amsterdam: Beckfield Hall Publishers.
- Koomen, W. & J. van der Pligt (2011),  
*Polarisatie, radicalisering en terrorisme*, Den Haag: Boom.
- Koopmans, R. (2015),  
Religious Fundamentalism and Hostility against Out-groups: A Comparison of Muslims and Christians in Western Europe, in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41 (1), 33-57.
- Kushner, T. (1989),  
*The persistence of prejudice. Antisemitism in British society during the Second World War*, Manchester: Manchester University Press.
- López, F.B. (2011),  
Towards a definition of Islamophobia: approximations of the early twentieth century, in: *Ethnic and Racial Studies*, 34 (4), 556-573.

- Maliepaard, M. & M. Gijsberts (2012),  
*Moslim in Nederland*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- McCarthy, J.D. & M.N. Zald (1977),  
 Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory, in: *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1212-1241.
- Onbevoegd Gezag*, *Kennis is macht*, 24 februari 2013 ([http://www.npo.nl/onbevoegd-gezag/24-02-2013/NPS\\_1220228](http://www.npo.nl/onbevoegd-gezag/24-02-2013/NPS_1220228)).
- Peters, R. & S.J. Vellenga (2007),  
 Contested Tolerance: Public Discourses in the Netherlands on Muslim Migrants, in: Wohlrab-Sahr, M. & L. Tezcan (eds.), *Soziale Welt Sonderband 17: Konfliktfeld Islam in Europa*, München: Nomos, 221-240.
- Poorthuis, M. & T. Salemink (2011),  
*Van Harem tot Fitna. Beeldvorming van de islam in Nederland 1848-2010*, Nijmegen: Valkhof Pers.
- Riek, B.M., E.W. Mania & S.L. Gaertner (2006),  
 Intergroup Threat and Outgroup Attitudes: A Meta-Analytical Review, in: *Personality and Social Psychology Review*, 10 (4), 336-353.
- Rodrigues, P.R. & J. van Donselaar (red.) (2010),  
*Monitor Racisme & Extremisme. Negende Rapportage*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 129-152.
- Rooy, P. de (2005),  
*Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam: Mets & Schilt.
- Runnymede Trust (1997),  
*Islamophobia: a challenge for us all*, London: Runnymede Trust.
- Schuyt, C. (2006),  
*Democratische deugden, Cleveringa-lezing*, Leiden: Universiteit Leiden.
- Solinge, H. van & C. van Praag (2010),  
*De joden in Nederland anno 2009: continuïteit en verandering*, Diemen: AMB.
- Steger, M. (2009),  
*Globalization. A very short introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Silverstein, P.A. (2008),  
 The context of anti-Semitism and Islamophobia in France, in: *Patterns of Prejudice*, 42 (1), 1-26.
- Stokes, B. (2015),  
*Faith in European Project Reviving. But Most Say Rise of Eurosceptical Parties is a Good Thing*, Washington: Pew Research Center.
- Tajfel, H. (1974),  
 Social identity and intergroup behaviour, in: *Social Science Information*, 13 (2), 65-93.

- Tierolf, B. N. Hermens & L. Drost (2014),  
*Derde rapportage racisme, antisemitisme en extreemrechts geweld in Nederland. Incidenten, aangiftes, verdachten en afhandeling in 2013*, Amsterdam/Utrecht, Anne Frank Stichting, Verwey-Jonker Instituut.
- Valk, I. van der (2012),  
*Islamofobie en discriminatie*, Amsterdam: Pallas Publications.
- Valk, I. van der (2015),  
*Monitor Moslimdiscriminatie*, Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Vellenga, S.J. (2014),  
 Een debat op het scherpst van de snede. Rituele slacht, dierenwelzijn en godsdienstvrijheid, in: Dam, P. van, J. Kennedy & F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 357-382.
- Verkaaik, O. (2009),  
*Ritueel burgerschap. Een essay over nationalisme en secularisme in Nederland*, Amsterdam: Aksant.
- Webman, E. (2010),  
 The Challenge of Assessing Arab/Islamic Antisemitism, in: *Middle Eastern Studies*, 46 (5), 677-697.
- Webman, E. (2012),  
 Discourses on Antisemitism and Islamophobia in Arab Media, in: *European Societies*, 14 (2), 222-239.
- Wimmer, A. (2008),  
 Elementary strategies of ethnic boundary making, in: *Ethnic and Racial Studies*, 3 (6), 1025-1055.
- Wolf, E., J. Berger & L. de Ruig (2013),  
*Antisemitisme in het voortgezet onderwijs. Eindrapport*, Zoetermeer: Panteia.
- Wonderen, R. van & W. Wagenaar (2015),  
*Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Oorzaken en triggerfactoren*, Amsterdam/Utrecht: Anne Frank Stichting/Verwey-Jonker Instituut.

## Geraadpleegde websites CIDI en MDI

<http://www.cidi.nl/sectie/antisemitisme/cidi-antisemitismemonitor/>

[http://www.meldpunt.nl/site/Publications\\_Jaarverslagen.php](http://www.meldpunt.nl/site/Publications_Jaarverslagen.php)